

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31>
УДК 323 (477)

Сергій ГРАБОВСЬКИЙ

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник,
Відділ філософських проблем етносу та нації
Інститут філософії імені Г. Сковороди НАНУ, м. Київ

Email: HrabovskyS@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3041-8945

ПРОБЛЕМА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ АВТОНОМІЇ В УКРАЇНІ

Анотація. Стаття присвячена актуальній теоретичній і практичній проблемі сьогодення – створенню кримськотатарської автономії. Автор відгукується на дискусії з приводу цієї проблеми, які в останні місяці розгорілися в інтелектуальному просторі України, та пропонує свій погляд на неї. У статті детально аналізуються аргументи противників створення такої автономії та доводиться, що ці аргументи ґрунтуються або на незнанні історичних і політичних фактів, або мають в основі зумисне викривлення реальності. Кримські татари (кримці, киримли) є згідно з законодавством одним із трьох корінних народів України, а відповідно до історії – державотворчою нацією. У 1917-18 роках кримські татари здійснили спробу побудови незалежної держави на модерних засадах. Ця спроба була зруйнована спершу «червоними», потім «білими» росіянами. У 1921 році більшовики змушені були створити в Криму автономну республіку в межах Росії для забезпечення кримськотатарських національних потреб. У 1928-му, 1937-38-му та 1944-му роках кримські татари стали жертвами масових репресій, останній раз – жертвами депортації та геноциду. Автор наголошує, що при поверненні до Криму киримли стали однією з головних опор України на півострові у боротьбі проти намагань Росії анексувати Крим. У 2014 році офіційний Київ зрадив кримських татар, які були готові зі зброєю в руках протистояти Росії, а в 2016 році завадив формуванню кримськотатарського добровольчого батальйону. Тому створення кримськотатарської автономії – це не тільки реалізація законного права киримли як корінного народу, а й спокутування провини, допущеної офіційним Києвом щодо кримських татар. Натомість заперечення необхідності створення такої автономії чи ігнорування потреби в ній можуть серйозно підірвати позиції України як у Криму, так і у всьому тюркському світі.

Ключові слова: кримські татари (кримці, киримли), кримськотатарська автономія, корінні народи, російська окупація, Крим.

Serhiy HRABOVSKY

Ph.D. in Philosophy, Senior Research Associate,
Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation,
H. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE PROBLEM OF CRIMEA TATAR AUTONOMY IN UKRAINE

Abstract. *The article is devoted to the actual theoretical and practical problem of today - the creation of Crimean Tatar autonomy. The author responds to the discussions about this problem, which have flared up in the intellectual space of Ukraine in recent months, and offers his view on it. The article analyzes in detail the arguments of opponents of the creation of such autonomy and proves that these arguments are based either on ignorance of historical and political facts, or are based on a deliberate distortion of reality. The Crimean Tatars (Crimeans, Cyrimly) are, according to the law, one of the three indigenous peoples of Ukraine, and according to history, they are a state-creating nation. In 1917-18, the Crimean Tatars attempted to build an independent state on modern foundations. This attempt was destroyed first by the "Red" and then by the "White" Russians. In 1921, the Bolsheviks were forced to create an autonomous republic in Crimea within the borders of Russia in order to ensure the national needs of the Crimean Tatars. In 1928, 1937-38 and 1944, the Crimean Tatars became victims of mass repressions, the last time – victims of deportation and genocide. The author emphasizes that upon returning to Crimea, the Crimeans became one of the main pillars of Ukraine on the peninsula in the fight against Russia's attempts to annex Crimea. In 2014, official Kyiv betrayed the Crimean Tatars, who were ready to oppose Russia with weapons in their hands, and in 2016 it prevented the formation of the Crimean Tatar volunteer battalion. Therefore, the creation of Crimean Tatar autonomy is not only the realization of the legal right of the Cyrimly as an indigenous people, but also the atonement of the guilt committed by the official Kyiv against the Crimean Tatars. Instead, denying the need to create such autonomy or ignoring the need for it can seriously undermine Ukraine's position both in Crimea and in the entire Turkic world.*

Keywords: *Crimean Tatars (Crimeans, Cyrimly), Crimean Tatar autonomy, indigenous peoples, Russian occupation, Crimea.*

Проблема створення в Україні як на юридичному, так і на фактичному рівні кримсько-татарської національно-територіальної автономії дискутується з самого початку 1990-х. Понад три десятиліття дискусія то набирала обертів, то завмирала. Висловлювались різні позиції – від заперечення доцільності створення такої автономії до ідеї перетворити всю Автономну республіку Крим (АРК) на кримськотатарську, а також проміжні – скажімо, щодо поділу АРК на самоврядні кантони – українські, кримськотатарські та російські. За президентства Віктора Ющенка Бахчисарайський район АРК де-факто став районом з особливою роллю кримли у багатьох сферах життя. Натомість після приходу до влади Віктора Януковича, тим більше після окупації Криму Росією навіть така обмежена напівавтономія де-факто стала неможливою.

Наразі питання кримськотатарської автономії різко актуалізувалося та стало предметом гострих дискусій і навіть політичних звинувачень на адресу кримців. Варто розібратися в цьому. Отже, на першому парламентському саміті Міжнародної Кримської платформи, який відбувся 24-25 жовтня 2022 року у місті Загреб (Хорватія), голова Меджлису кримськотатарського народу Рефат Чубаров заявив: «Через самовизначення корінного народу ми маємо вирішити питання зміцнення Української держави на цій території і гарантувати права людини, незалежно від етнічної чи релігійної приналежності. Є десятки подібних прикладів у світовій практиці. Ми маємо внести зміни до Конституції України, чітко визначивши кримську автономію як автономію, створену за національно-територіальною ознакою, як форму само визначення корінного народу Криму» [17].

Ця заява викликала справжню бурю в Інтернеті. Більшість її учасників були різко налаштовані проти кримли, наводячи на підтвердження своєї позиції різноманітні аргументи та факти. У найконцентрованішому вигляді вони представлені в дописі співзасновника Українського інституту майбутнього політолога Юрія Романенка, який принципово пише російською мовою. Тому дозволю собі навести цей короткий текст мовою оригіналу. «Чубаров вчера на Крымской платформе заявил, что Украина должна переформатировать Конституцию и в Крыму должна появиться крымско-татарская автономия. В связи с этим я хочу сказать, что главный урок, который дала эта война заключается в том, что Украине больше не нужны никакие автономии. После войны у Крыма не должно быть никакой автономии. Потому что сепаратизм в Крыму произрастал из его особого статуса. Второе, все народы в Украине должны быть равны. Тем более, что у крымских татар больше чем у других прав. Их статус зафиксирован в качестве коренного народа. То есть они уже в более привилегированном положении, чем венгры, румыны или болгары. Поэтому если мы после войны не хотим утонуть в сраче по поводу того, почему одни имеют больше прав, чем другие, то мы и не должны своими руками создавать базу для расколов и конфликтов в следующие десятилетия. Третье, крымские татары не имеют особых оснований на автономию. Их вклад в отстаивание независимости Украины не превышает вклад других народов. Они отстаивают свою независимость и эта цель обозначена в программных документах меджлиса. Потому мы сразу должны исходить из того, что создавая какую-либо автономию, мы повторяем ошибку 90-х и спустя пару десятилетий получим новую проблему. Только теперь уже в отношениях с Турцией. Поэтому

Україна повинна припинити всі спробы поглинання по справу любих автономій. В рамках децентралізації у місцевих владах достатньо повноважень, щоб почувати себе добре. А з урахуванням закону про коренні народи, кримські татари взагалі в шоколаді, щоб не почувати себе якими-то ущемленими» [13]. Винесімо «за дужки» відверто хамський тон цього допису, зосередимося на аргументах Романенка та тих коментаторів, які його підтримали, стверджуючи, що кримли не мають якихось особливих заслуг перед Українською державою, не рвуться воювати за неї, не розгорнули масовий рух спротиву в окупованому Криму: «Татар кримських на фронті одиниці. Десятки за політичними статтями у російських тюрмах. Решта взяли російські паспорти і торгують чебуреками, як і раніше... Дуже жирно для них автономію... Участь кримських татар у спротиві 2014-2015 років і в сьогоденних подіях була, м'яко кажучи, незадовільною, а глядячи, якими темпами татари в тому числі і чоловіки, перетинали західні кордони у перші тижні і місяці війни я розчарований». Максимум, на що погоджуються носії окреслених вище поглядів, – це «національно-культурна автономія в межах унітарної держави Україна» [13].

Найсериознішим і найпринциповішим у всьому цьому, видається, є твердження, що «сепаратизм в Криму проізрастатиме з його особого статусу», а тому «после войны у Крыма не должно быть никакой автономии», що «создавая какую-либо автономию, мы повторяем ошибку 90-х и спустя пару десятилетий получим новую проблему. Только теперь уже в отношениях с Турцией». Але згадаймо історію. «На початку 20-тих років ХХ століття так звана Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка виникла, точніше була створена у складі РРФСР у зв'язку з тим, що Крим був етнічною територією кримських татар. Хоча ніде в офіційних документах того часу цей факт не є юридично оформленим, але автономія була відгуком на реальне становище. Невипадково, в 1944 році, після злочинної депортації кримськотатарського народу, автономію в Криму було скасовано через відсутність етнічних підстав для неї» [9].

Нова автономія у Криму була створена за директивною керівництва ЦК КПСС із метою вилучити півострів зі складу України, яка проголосила Декларацію про державний суверенітет. «20 січня 1991 в Криму було проведено референдум із питання: «Ви за відтворення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу РСР і учасника Союзного договору?» [1]. Тобто, якби Україна не підписала Союзний договір, то Крим його б підписав як самостійний «суб'єкт Союзу РСР». Іншою ціллю було «поставити кримських татар перед фактом, що автономія в Криму вже є, але їм вона не належить» [9]. Ніякого сепаратизму як такого у Криму не було і бути не могло, натомість там існували проросійські рухи, щедро фінансовані та вміло організовані з Москви за мовчанки Києва. Як зазначав у 2008 році (за

президентства Віктора Ющенка) добре обізнаний із проблемою зсередини кримчанин у дев'ятому поколінні Ігор Лосєв, «сьогодні на майже сотню антиукраїнських видань Криму припадає лише дві жebraцькі за фінансовими можливостями проукраїнські газети – «Кримська світлиця» і «Голос Криму» [10]. Сутність цієї автономії стисло розкрила журналістка-кримчанка Лариса Волошина у статті «Навіщо Україні кримськотатарська автономія», в якій ще у 2016 році детально розібрала закиди противників такої автономії та зазначила, що «автономія в Криму вже була – радянсько-російсько-шовіністична, і вона вже двічі оголошувала "незалежність", а одного разу навіть "приєдналася" до сусідньої держави. І кримські татари [...] тут зовсім ні до чого» [3]. Того ж року тодішній президент Петро Порошенко закликав розпочати процес змін до Конституції у частині самовизначення кримських татар: «Ще раз підкреслюю, ми повинні почати процес внесення змін і доповнень до розділу 10 Конституції України, який називається «Автономна Республіка Крим»... Ці зміни в повній мірі виходять з невід'ємного права кримськотатарського народу на самовизначення в складі суверенної і незалежної української держави», – сказав він [12]. Але нічого зроблено не було. І тут доводиться звернути увагу на те, що майже постійне нехтування офіційною Україною інтересів кримли не могло не відбитися на їхній свідомості та підсвідомості.

Згадаймо: з самого початку масового повернення кримців до Криму місцева влада в особі керівництва спершу області, а потім новопосталої автономії всіляко перешкоджала цьому процесу, вела активну антитатарську пропаганду. Новонароджені олігархи середини 1990-х за тісного сприяння центральної влади за безцінь скуповували матеріальні активи, а на допомогу тим, хто повертався на Батьківщину, коштів не було. Найшвидше, з цієї причини чимало кримців не повернулися з місць депортації. А наприкінці 1990-х земельна реформа Леоніда Кучми залишила абсолютну більшість кримли без будь-яких ділянок родючих ґрунтів, бо їх одержували лише члени колгоспів, що спровокувало численні конфлікти.

Чи намагався офіційний Київ якось «розрулити» ситуацію? Дуже слабо. Власне, він самоусунувся, віддавши практично всю владу у Криму комуністам і неприхованим російським шовіністам; мляві спроби прем'єрів Куніцина та Матвієнка на початку 2000-х зробити щось корисне для кримців блокувалися апаратом. А за президентства Януковича прем'єром АРК став генерал-полковник міліції Анатолій Могильов, який у газеті «Крымская правда» ще у 2008 році назвав кримських татар «поплічниками Адольфа Гітлера» [15]. Що ж, нічого дивного: на всіх виборчих ділянках Криму в місцях компактного проживання кримли партія Януковича зазнавала катастрофічних поразок. Кримці на всіх українських виборах голосували десь

так під 100% за демократичні сили України. Схоже, для Могильова саме це була ознака «нацизму».

Вторгнення росіян до Криму розпочалося 20 лютого 2014 року. З перших днів цього вторгнення сотні кримців приходили до військових частин (військкомати Янукович, як відомо, фактично ліквідував) і вимагали призвати їх до війська і видати зброю. Їм повсюдно відмовляли. А якби не було відмов, за кілька днів до тисячі озброєних кирилли з армійським досвідом змогли би гідно протистояти «ввічливим зеленим чоловічкам» полковника ГРУ Стрелкова-Гірка і не дозволити їм захопити Верховну Раду АРК. Лідер кримськотатарського народу Мустафа Джемільєв зазначав: «Пам'ятаю, в березні заступник голови Меджлісу говорив, що у нього є список, в якому близько 3 тисяч кримських татар, які готові взяти в руки зброю, якщо буде сигнал від української держави і їм дадуть зброю» [6]. А за місяць можна було би сформувати кримськотатарський корпус із 10-12 тисяч «багнетів». Але сталося, як відомо, інакше. Нова влада у Києві без бою здала Крим, обравши найгірший із можливих варіантів – не обороняти його і водночас не виводити війська, не вивозити банківські цінності, рухомий склад залізниць тощо на «материк». 27 лютого спецназівці Гірка забезпечили «правильне» голосування депутатів, які відправили у відставку Могильова та поставили на його місце Аксьонова. Якийсь час обложені українські гарнізони виконували наказ Києва: «Тримайтеся!» - але: «Щоб жоден танк не виїхав із казарм!». Не було їжі, часто не було питної води, не кажучи вже про цигарки, – всім цим забезпечували, поки могли, кримськотатарські волонтери. «Ми тоді очікували, яким буде сигнал з Києва про те, що робити в цій ситуації, тримали зв'язок з посольствами – всі вони в один голос говорили, що не провокуйте росіян, все вирішиться дипломатичним шляхом», – зазначав Джемільєв [6]. А потім, коли все було втрачено, на основі залаштункових «договірняків» між Києвом і Москвою з кінця березня та до літа відбувався відхід українських силовиків із півострова. В АРК залишилися вірними присязі 29,6% солдатів й офіцерів ЗСУ та 29,7% прикордонників, 10,8% особового складу СБУ, і тільки 0,8% міліціонерів [14]. Кримські «Альфа» та «Беркут» у повному складі перейшли на бік російських агресорів. А керівник Севастопольського управління СБУ Петро Зима разом із генералами ФСБ вже 20 лютого наказав своїм підлеглим перейти на службу Росії. Майже всі так і зробили [16]. То хто ж продемонстрував масову зраду та нехтування інтересами України як у Києві, так і в Криму?

Слід сказати, що Кремль уміло скористався деморалізацією серед кирилли. Його емісари, використовуючи своїх прихильників у середовищі кримських татар (їх налічувалося небагато, проте вони були, серед них – Герой України ректор Кримського державного інженерно-педагогічного університету Февзі Якубов, якого у 2016 році на

посаді замінив син) та вдавшись до жорстких репресій проти противників аншлюсу (аж до вбивств активістів), натомість пропонуючи щедрі подачки та пільги (мовляв, Україна цього вам не давала, а ми даємо!) змогли нейтралізувати потенційний опір. Ба, окупанти почали виправляти г'анджі офіційного Києва, зокрема, щодо земельного питання, ініціювавши звернення представників кирилли до Путіна [7]. Але запитаймо себе: скільки кримських українців на окупованій території продовжили боротися? Незрівнянно менше, ніж тих, що записалися після 2014 року «росіянами».

І нарешті. В ніч на 13 лютого 2017 року на Чонгарі трапився конфлікт між військовиками ЗСУ членами громадської організації «Аскер», на базі якої формується кримськотатарський батальйон ім. Номана Челебіджіхана. Про це повідомив голова Меджлісу кримськотатарського народу Рефат Чубаров. За словами Чубарова, початком інциденту стало «немотивоване і силове зайняття військовослужбовцями облаштованої громадською організацією «Аскер» території, на якій базуються бійці формованого кримськотатарського батальйону». Чубаров звинуватив солдатів у нищенні споруд добровольців і спробах застосування фізичної сили. Натомість прес-служба Оперативного командування «Південь» заявила, що інцидент розпочався в момент, коли представники ЗСУ розгортали бойові позиції, а до них на позиції прибули «максимально озброєнні представники незаконного збройного формування» (так був охарактеризований кримськотатарський добровольчий батальйон). Відтак «враховуючи специфіку підрозділу та умови ситуації, формування було затримано, роззброєно і виконані всі вимоги статутів і інших законодавчих актів стосовно дій у подібних ситуаціях» [2].

Постає питання: йдеться про випадковість, чи комусь уже у 2017 році було потрібно, щоб на Чонгарі (звідки відкривається прямий шлях на Херсон, Мелітополь, Каховку і Запоріжжя) не стояв кримськотатарський батальйон?

А тепер запитання: до чого це все мало мотивувати кримських татар?

Нарешті – про Туреччину та кримців. Так, у цій чорноморській державі живе, за різними оцінками, від 4 до 7 мільйонів осіб із кримськотатарським корінням, але абсолютна більшість їх вважає себе не кримцями, а турками кримського походження. Тільки від 150 до 300 тисяч наполягає, що вони – кирилли. Кримськотатарська діаспора в Туреччині допомагає кримським татарам в окупованому Криму і на решті території України. Вона збирає гроші для сімей політв'язнів і гуманітарну допомогу, мітингує під посольством Росії, поширює інформацію про репресії в Криму. Цю категорію населення об'єднує близько півсотні дернеків – товариств культури і взаємодопомоги кримців [5]. Чи добре все це? Так. Чи може влада Туреччини використати своїх кирилли для інкорпорації Криму? Навряд чи. Адже переселити

їх у Крим вона неспроможна (на щастя, Туреччина – не тоталітарна, а авторитарна держава), хіба що кілька тисяч добровольців після визволення півострова поїдуть відбудувати Крим. Чи захочуть кримські татари півострова приєднатися до Туреччини? Хто знає історію відносин Криму з Оттоманською Портою, той скаже, що це дуже і дуже малоймовірно.

І коротко по інших пунктах «звинувачень».

Воюють у складі ЗСУ одиниці кримців? Не одиниці. Але зі зрозумілих причин воїни-киримли не хочуть «світитися», щоб не дати привід росіянам для репресій проти своїх родичів у Криму чи Херсонській області.

Лише кілька десятків кримських татар у в'язницях? За даними Кримськотатарського ресурсного центру, налічується 266 політичних в'язнів і переслідуваних за кримінальними «справами» за період окупації Криму, 189 із них – представники кримськотатарського народу; було 58 загиблих за період окупації Криму, 27 з яких – представники кримськотатарського народу; зафіксована 21 жертва насильницьких зникнень за період окупації Криму, 15 з яких – представники кримськотатарського народу [8]. Але репресії відбувалися не тільки у Криму. Так, наприкінці червня 2022 року лише в Генічеському районі Херсонщини рашисти затримали півсотні кримських татар [11].

На півострові кримці взяли російські паспорти? А що зробили місцеві українці? Без відповідного аусвайса та публічно демонстрованої позірної лояльності в фашистській державі, якою є нинішня РФ, що переконливо довів Тімоті Снайдер, окресливши п'ять головних ознак її всеосяжного суспільно-політичного ладу [18], жити неможливо. І боротися з нею також.

Статус корінного народу дає змогу і без автономії «бути в шоколаді»? Існує такий документ – Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів (2007 рік). Прочитую дві його статті: «Стаття 4. Корінні народи при здійсненні своїх прав на самовизначення мають право на автономію або самоуправління у питаннях, які належать до їхніх внутрішніх та місцевих справ, а також і шляхів фінансування їхніх автономних функцій. Стаття 5. Корінні народи мають право зберігати та укріплювати свої особливі політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інститути, зберігаючи при цьому своє право, якщо вони цього бажають, на повну участь у політичному, економічному, соціальному та культурному житті держави» [19]. Отож право кримців на автономію зафіксоване в документах ООН – хоч і не директивних, але рекомендаційних. Але киримли – не просто корінний народ, чия Батьківщина знаходиться в межах України, а нація з державним досвідом. Про те, що кримські татари є державотворчою нацією, заявлено в Конституції Кримської Народної Республіки (Основних кримськотатарських законах) від грудня 1917 року та заяві національного правління, де резюмовано:

«Кримськотатарська нація поважає права людини будь-якої національності й кожної нації і вимагає такої ж поваги по відношенню до себе і своїх прав з боку інших» [4, с. 26]. Тобто, підкреслюю це ще раз, ідеться не просто про корінний народ, а про націю, яка у модерні часи здійснила, паралельно з Україною, спробу вибудувати свою державу і домоглася визнання більшовиками своїх прав на організацію автономного життя у Криму. Ігнорувати цей факт і заперечувати політичні права кримців можна й далі, але чи не буде це різновидом великодержавного шовінізму, нехай і в начебто українських шатах? Тим більше, що державницькі прагнення кримськотатарського народу не йдуть за межі створення автономної республіки у складі Української держави. А от якщо не нададуть киримли національно-територіальну автономію на переважній частині Криму (деталі тут мають стати предметом особливого обговорення), то орієнтація на Туреччину буде зростати. Іншими словами, не наявність кримськотатарської автономії, а її відсутність створить серйозні проблеми для України.

1. Автономна Республіка Крим. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-42468>
2. Батальйон кримських татар мав конфлікт із підрозділом ЗСУ. URL: <https://zbruc.eu/node/62214?theme=zbruc&page=5>
3. Волошина Лариса. Навіщо Україні кримськотатарська автономія. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/navishcho-ukrayini-krymskotatarska-avtonomiya>
4. Кандимов Юнус. 1917 р. Курултай. Як це було. /пер. Юрій Косенко ПП «Формат», 2016. 32 с.
5. Кримські татари. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8
6. Кримські татари були готові зі зброєю в руках захищати півострів у 2014 році – Джемільев. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2880844-krimski-tatari-buli-gotovi-zi-zbroeu-v-rukah-zahisatipivostriv-u-2014-roci-dzemilev.html>
7. Кримські татари у відкритому листі попередили Путіна про загрозу соціального вибуху. URL: <https://hromadske.ua/posts/krymski-tatary-u-vidkrytomu-lysti-poperedyly-putina-pro-zahrozu-sotsialnoho-vybukhu>
8. Кримськотатарський ресурсний центр. URL: https://ctrcenter.org/uk/zheroty-okkupacii?fbclid=IwAR1ie-NQQGs1663vud_yWKG8lybE7RMhZlbfVafXfZkicoX1s7Nd4Eaf5PM
9. Лосев Ігор. Голос «пізнього Івана»? URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/10/13/3583548/>
10. Лосев Ігор. Крим легендарний і реальний. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1197250.html>

11. На Херсонщині окупанти затримали близько 50 кримських татар. URL: https://bastion.tv/na-hersonshini-okupanti-zatrimali-blizko-50-krimskih-tatar_n47952
  12. Президент закликав до надання конституційної гарантії на самовизначення кримським татарам. URL: <https://tyzhden.ua/prezydent-zaklykav-do-nadannia-konstytutsijnoi-harantii-na-samovyznachennia-krymskym-tataram/>
  13. Романенко Юрий. Крымско-татарская автономия. URL: https://censor.net/ua/blogs/3376102/krymskotatarska-ya_avtonomiya
  14. Статистика зради: скільки військових у Криму зрадили Батьківщину у 2014. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/statistika-zradi-skilki-viyskovih-u-krimu-zradili-batkivschinu-u-2014-303448_.html
  15. У Криму хочуть порушити справу проти нового голови МВС. URL: http://www.pravda.com.ua/news/2010/03/12/4857067/view_print/
  16. ФСБшники в 2014 році висунули ультиматум керівникам СБУ в Криму – Наливайченко. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2398159-fsbniki-v-2014-roci-visunuli-ultimatum-kerivnikam-sbu-v-krimu-nalivajcenko.html>
  17. Чубаров: Ми наближаємося до вирішення питання правового статусу Криму. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3600040-cubarov-mi-nablizaemosja-do-virisenna-pitanna-pravovogo-statusu-krimu.html>
  18. Timothy Snyder. We Should Say It. Russia Is Fascist.. URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>
  19. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. URL: <https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/declaration-on-the-rights-of-indigenous-peoples.html>
- References:**
1. *Avtonomna Respublika Krym* [Autonomous Republic of Crimea]. *Entsyklopediya suchasnoyi Ukrayiny.* URL: <https://esu.com.ua/article-42468> (in Ukrainian).
  2. *Batal'yon kryms'kykh tatar mav konflikt iz pidrozdilom ZSU* [The battalion of Crimean Tatars had a conflict with a unit of the Ukrainian Armed Forces]. URL: <https://zbruc.eu/node/62214?theme=zbruc&page=5> (in Ukrainian).
  3. Voloshyna Larysa. *Navishcho Ukrayini kryms'kotatars'ka avtonomiya* [Why Crimean Tatar autonomy for Ukraine]. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/navishcho-ukrayini-krymskotatarska-avtonomiya> (in Ukrainian).
  4. Kandimov Yunus (2016). *1917. Kurultay. Yak tse bulo* [1917, Kurultai. How was it] / per. Yuriy Kosenko VP "Format". 32 p. (in Ukrainian).
  5. *Kryms'ki tatory* [Crimean Tatars]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8> (in Ukrainian).
  6. *Kryms'ki tatory buly hotovi zi zbroyeyu v rukakh zakhyshchaty pivostriv u 2014 rotsi – Dzhemilyev* [The Crimean Tatars were ready to defend the peninsula with weapons in their hands in 2014 - Dzhemilev]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2880844-krimski-tatari-buli-gotovi-zi-zbroeu-v-rukah-zahisati-pivostriv-u-2014-roci-dzemilev.html> (in Ukrainian).
  7. *Kryms'ki tatory u vidkrytomu lysti poperedyly Putina pro zahrozu sotsial'noho vybukhu* [In an open letter, the Crimean Tatars warned Putin about the threat of a social explosion]. URL: <https://hromadske.ua/posts/krymski-tatory-u-vidkrytomu-lysti-poperedyly-putina-pro-zahrozu-sotsialnoho-vybukhu> (in Ukrainian).
  8. *Kryms'kotatars'kyi resursnyy tsentr* [Crimean Tatar Resource Center] URL: https://ctrcenter.org/uk/zhertvy-okkupacii?fbclid=IwAR1ie-NQQGs1663vud_yWKG8lybE7RMhZlbfVvXfZkicoX1s7Nd4Eaf5PM (in Ukrainian).
  9. Losyev Ihor. *Holos «pizn'oho Ivana»?* [The voice of the "late Ivan"?]. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/10/13/3583548/> (in Ukrainian).
  10. Losyev Ihor. *Krym lehendarnyy ta real'nyy* [Losev Ihor Krim legendary and real]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1197250.html> (in Ukrainian).
  11. *Na Khersonshchyni okkupanty zatrymaly blyz'ko 50 kryms'kykh tatar* [In the Kherson region, the occupiers detained about 50 Crimean Tatars]. URL: https://bastion.tv/na-hersonshini-okupanti-zatrimali-blizko-50-krimskih-tatar_n47952 (in Ukrainian).
  12. *Prezydent zaklykav do nadannya konstytutsijnoi harantiyi na samovyznachennya kryms'kym tataram.* [The President called for a constitutional guarantee of self-determination for the Crimean Tatars]. URL: <https://tyzhden.ua/prezydent-zaklykav-do-nadannia-konstytutsijnoi-harantii-na-samovyznachennia-krymskym-tataram/> (in Ukrainian).
  13. Romanenko Yuriy. *Kryms'ko-tatars'ka avtonomiya* [Crimean Tatar Autonomy]. URL: https://censor.net/ru/blogs/3376102/krymskotatarska-ya_avtonomiya (in Russian).
  14. *Statystyka zrazy: skil'ky viys'kovykh u Krymu zradyly Bat'kivshchynu u 2014* [Betrayal statistics: how many military personnel in Crimea betrayed the Motherland in 2014]. URL: <https://zn.ua/rus/UKRAINE/statistika-zradi-skilki-viyskovih-u-krimu-zradili-batkivschinu-u-2014-303448> (in Ukrainian).
  15. *U Krymu khochut' porushyty spravu proty novoho holovy MVS* [In Crimea, they want to open a case against the new head of the Ministry of Internal Affairs]. URL:

- http://www.pravda.com.ua/news/2010/03/12/4857067/view_print/ (in Ukrainain).
16. *FSBshnyky u 2014 rotsi vysunuly ul'tymatum kerivnykam SBU u Krymu – Nalyvaychenko* [In 2014, FSB officers issued an ultimatum to the heads of the SBU in Crimea - Nalyvaichenko]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2398159-fsbsniki-v-2014-roci-visunuli-ultimatum-kerivnikam-sbu krimu-nalivajcenko.html> (in Ukrainain).
17. *Chubarov: My nablyzhayemosya do vyrishennya pytannya pravovoho statusu Krymu* [Chubarov: We are getting closer to resolving the issue of the legal status of Crimea]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3600040-cubarov-mi-nablizaemosya-do-virisenna-pitanna-pravovogo-statusu-krimu.html> (in Ukrainain).
18. Timothy Snyder. We Should Say It. Russia Is Fascist. URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>
19. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. URL: <https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/declaration-on-the-rights-of-indigenous-peoples.html>